

Володимир Пащенко, Алла Киридон

ПАЩЕНКО Володимир Олександрович — доктор історичних наук, професор, академік АПН України, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — державно-церковні стосунки, роль релігійного чинника в українському суспільстві.

КИРИДОН Алла Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — державно-церковні взаємини в роки становлення тоталітаризму в Україні.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЦЕРКВИ (1917 — ПОЧ. 1920-Х РОКІВ)

У переломні моменти історії соціальна психологія вимагає оновлення віри. Масова психологія Росії на межі ХХ століття була авторитарно-угодовською і вирізнялася патріархальністю, релігійною смиренністю, вірою в самодержавство. Перша світова війна різко підірвала накопичену масову деструктивність, а 1917-й став переломним роком в історії. В революційних подіях 1917 року в Росії поєдналися демократичний і радянський потоки. С. Кульчицький підкреслює: “Революція спалахнула в березні в Петрограді, досягла апогею в період більшовицького перевороту в листопаді 1917 року і зійшла нанівець з розігнанням Всеросійських установчих зборів у січні 1918 року”, а з весни 1918 року, на думку історика, почалась комуністична революція, яка тривала до 1938 року [10, с.5, 8]. Саме внаслідок розвитку радянського потоку було здійснено жовтневий переворот, у результаті якого до влади прийшли більшовики. Згідно з положеннями соціальної психології Г. Лебона і Г. Тарда, натовп шукає вождя, котрий пропагує якусь ідею і впливає на колективне несвідоме. Вождем може бути особистість, соціальний інститут, влада. У тих, хто прийшов до влади після жовтневого перевороту, були спільні риси, які об’єднували цю різноскладову, багатобарвну масу. Одна з них — ідеологічне однодумство: в одних щире, а в інших — лицемірне, яке асоціювалося з прагненням отримання державних посад. Це “однодумство” мало вияв в обов’язковому дотриманні марксистсько-ленінських догм. Як підкреслює Ю. Гімпельсон, “до радянської революції, після повалення самодержавства країною правили люди різних націоналістичних переконань та поглядів. Коли ж більшовицька партія стала правлячою, до державного управління допускали лише тих, хто поділяв одну ідеологію і політику керівного ядра партії на чолі з В. Леніним” [5, с.167]. Інша спільна риса керівників-управлінців, на якій акцентує увагу дослідник, — політична нетерпимість і максималізм: “у одних це йшло від більшовицького фанатизму, прагнення якнайшвидше втілити в життя ідею, що оволоділа ними, від жертвності в ім’я прекрасного майбутнього; в інших від спекуляції ідеєю” [5, с.168]. За М. Бердяєвим, більшовизм показав, наскільки велика влада ідеї над масами, якщо вона тотальна і відповідає архетипам масової психіки. Він підкреслював, що “революційний соціалізм не є економічним і політичним вченням, не є системою соціальних реформ — він претендує бути релігією, він є віра, протилежна вірі християнській” [1, с.69]. У роботі “Истоки и смысл русского коммунизма” філософ вказував на спорідненість тотального впливу християнської та комуністичної ідеї і неминучість конфлікту між ними. “Непримиренно вороже ставлення комунізму до будь-якої релігії не є явище випадкове, — зазначав він. — Комуністичний лад є крайнім етатизмом, у ньому держава постає тоталітарною, абсолютною, він вимагає примусової єдності думки. Комунізм переслідує усі церкви і перш за все церкву православну, з огляду на її історичну роль...” [2, с.129]. Однак боротьба за новий тип особистості, якою постійно переймалися більшовики, весь час змушувала рахуватися з релігійним чинником. Не визнаючи релігійної ідеології, більшовики мусили рахуватися з цією системою світогляду як такою, що заважала

революційним перетворенням.

Справедливість сказаного підтверджується історією більшовизму. Відомо, що спочатку партія більшовиків займала загалом демократичні позиції у релігійному питанні. Так, у першій програмі Російської соціал-демократичної партії (більшовиків), прийнятій II з'їздом у 1903 році, ставилось за найближче завдання таке: “Необмежену свободу совісті, слова, друку, зборів, страйків і спілок... Скасування станів і повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності... Відокремлення церкви від держави і школи від церкви” [9, с.6].

На початку XX ст. РСДРП (б) розгорнула боротьбу за втілення в життя вимог свободи совісті. В. Ленін особисто обґрунтував політику ставлення більшовицької партії і майбутньої держави нового типу до релігії та церкви. У статті “Соціалізм і релігія” він писав, що релігія має бути приватною справою щодо держави. Партія, за умов відокремлення церкви від держави, боротиметься проти “релігійного туману” чисто ідейною зброєю, пресою, словом. Ідейна боротьба з релігією є загальнопартійною справою. Партійна пропаганда неодмінно вимагає пропаганди атеїзму [11, с.133 — 135].

Все це не викликає особливих принципових заперечень, якщо не брати до уваги принизливі оцінки релігії. Дійсно, будь-яка громадсько-політична організація, партія має повне право ввести в свою програму питання про боротьбу з релігією, внести в статут вимогу до членів організації вести пропаганду тих чи інших ідей, котрі не закликають до насильницьких дій, не суперечать чинному законодавству та загальнолюдським моральним нормам.

У царській Росії заклик до ідейних дискусій у першу чергу проти православної ідеології, на наш погляд, був історично виправданий, оскільки впродовж XVIII — XIX ст. православна церква поступово перетворилася в державну, перебравши на себе ряд функцій органів влади, що суттєво зменшувало її авторитет серед мас віруючих, в очах передової громадськості. Свободи совісті як невід’ємного права громадянина імперія не знала. Двозначність подібної ситуації визнавало чимало церковних діячів.

Та наступив жовтень 1917 року, а за ним захоплення влади партією більшовиків. Він започаткував нову сторінку в сфері державно-церковних стосунків. Більшовицька партія отримала всі можливості для реалізації програмних установок з релігійного питання. Проте вже перші декрети, на думку багатьох дослідників недалекого минулого, РПЦ зустріла вороже, що особливо гостро виявилось у часи громадянської війни та перші повоєнні роки.

Але проблема ця значно складніша, багатогранніша і глибша, щоб розглядати її тільки з боку неприйняття церквою і окремими її діячами більшовицьких розпоряджень щодо релігійного життя в країні. Подібний підхід є одностороннім, оскільки в основному базується на тезі про контрреволюційність духовенства і не допускає можливості помилкових, а почасти й відверто ворожих дій щодо церкви з боку держави.

Більшовицька держава, її політична система базувалась, як відомо, на марксизмі-ленінізмі, який оцінює релігію “як опіум народу”, “рід духовної сивухи”, і відверто стоїть на позиціях войовничого атеїзму, на думку його ідеологів, вищої форми атеїзму. Для нього притаманна яскраво виражена, хоча і нічим не обґрунтована ідеологічна підозрілість стосовно будь-яких проявів релігійності. У тісному зв’язку з гордою переконаністю марксизму-ленінізму у власній перевазі над іншими різновидностями атеїзму стоїть його претензія на те, щоб не просто спростувати, але й пояснити релігію. Марксизм-ленінізм розкриває, згідно точки зору його теоретиків, соціальні корені релігії, тим самим відповідаючи на питання, чому релігія настільки стійка у своїх переконаннях? Він пояснює факт, якого не розуміли домарксистські атеїсти. Йдеться про те, що просвітництво не спроможне подолати впливу релігії на маси до тих пір, поки не знищені соціальні корені релігії, — експлуатація людини людиною і потреба у владі, що випливає з неї (експлуатації).

“Тим самим марксизм-ленінізм, — слушно зауважує А. Ігнатов, — обґрунтовує і необхідність революційної боротьби проти капіталізму, що характеризує лише різновидність атеїзму, котрий робить подібні висновки і знаходить своє практичне завершення в

політичній боротьбі” (підкреслено А. Ігнатовим. — Ав. п.) [7, с.26].

Якщо до цього додати, що тоталітаризм, повторимось ще раз за М. Бердяєвим, на якому також базувалася політика молоді соціалістичної держави, виключає із життя все, що хоч якось могло суперечити поглядам вождів па політичній перебіг подій, то стане зрозумілим, що боротьба ідей мала неминуче перерости у справжню війну, котра вестиметься переважно під гаслами боротьби проти буржуазної ідеології. Причини свавілля органів влади крилися у гіпертрофованому тлумаченні ролі релігії і церкви в минулому, і нехтуванні того факту, що в релігії відповідним чином переосмислені загальнолюдські моральні принципи, зразки народного мистецтва, музики, що органічно включаються в культ. Діалектичний зв'язок між власне релігійними та загальнолюдськими аспектами релігійного комплексу зумовив те, що останній може бути цінністю не лише для віруючого. Він здатний сприяти прояву в людині активних діяльних начал, які возвеличують духовну гідність, і розвивати здібності, об'єднувати зусилля людей різних орієнтацій. На практиці воно (свавілля) вилилося в боротьбу з власним народом, спричинило силові методи боротьби проти носіїв релігійної ідеології, знищення матеріальної бази церкви, започаткованих з перших місяців після жовтневого перевороту 1917 року.

Заперечуючи спроможність релігійної ідеології, комуністична держава на практиці переконувалася в тому, що церква спирається на потужний духовний ґрунт і фактично з “антинаукових” позицій створює серйозну моральну конкуренцію “науковому” марксизму. Тому вже в перші роки перебування більшовиків при владі розпочалася боротьба за всеохоплюючий вплив комуністичної ідеології на маси, не залишаючи місця альтернативному релігійному світогляду. Цікавими видаються міркування дослідниці Т. Леонтьєвої: “Більшовизм можна розглядати як своєрідну християнську ересь — можливо найфантастичнішу та абсурдну з усіх, які лише можна уявити, — інакше цей “соціальний сатанізм” навряд чи знайшов би хоч якийсь відгук у недорозвиненій російській православній культурі” [12, с.128]. Було б зрозумілим, якби більшовики вели боротьбу за утвердження власних переконань у суспільстві лише на ідеологічному рівні, застосовуючи наукову аргументацію і логічну виваженість, демонструючи об'єктивну перевагу (якщо така була) своїх ідейних позицій. Аналіз перших законодавчих актів радянської держави дає підстави припустити існування серйозних змін щодо саме такого підходу більшовиків у ставленні до релігії і церкви, оскільки для них притаманний яскраво виражений антицерковний характер. Логічним завершенням і, водночас, початком нової серії наступальних кроків властей став прийнятий 23 січня 1918 року Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. В Україні аналогічний декрет Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд ухвалив 22 січня 1919 року. Серед духовенства та віруючих вони викликали неоднозначну реакцію, оскільки не давали чітких відповідей на багато запитань. Залишалось не зрозумілим, що означає право навчати дітей релігійним дисциплінам приватним способом. Релігійним об'єднанням відмовляли у праві бути юридичною особою, яке суттєво обмежувало їхню діяльність. Декрети не вносили у стосунки революційної держави і церкви спокою й взаєморозуміння, а, навпаки, визначивши послідовність більшовиків у своєму ставленні до РПЦ, ще більше ускладнили ситуацію.

Основні положення Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви згодом дістали закріплення на конституційному рівні: в Конституції РСФРР, прийнятій 10 липня 1918 року, в Україні — Конституцією УСРР, прийнятій у березні 1919 року [8].

Так, за Конституцією УСРР 1919 року “з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи совісті” церква відокремлювалася від держави, і за всіма громадянами визнавалося право пропаганди релігійних, а також антирелігійних вчень (ст. 23). Визнавалася рівність виборчих прав громадян незалежно від віросповідання (ст. 20), але виборчих прав позбавлялися “монахи і духовні служителі церков та релігійних культів” (ст. 21 “г”). В Конституції УСРР знайшло закріплення положення про надання країною притулку всім іноземцям, які переслідуються за релігійні злочини (ст. 31).

Отже, низка декретів новонародженої радянської влади свідчила не про прагнення

переконувати на “ідейному” рівні, а чітко окреслювала форми співіснування з церквою. Вочевидь, більш яскравим свідченням цього співіснування є реальні дії більшовиків. Так, уже в жовтні 1917 року першою жертвою став православний священик із Чикаго, який опинився у Царському селі. Мужній пастир звинувачував натовпи матросів, які лиходіяли в нього на очах. Вони спочатку жорстоко побили священика, а потім розстріляли.

Наприкінці жовтня 1917 року, головним чином з вини загонів червоногвардійців, розпочався розстріл храмів на території Московського Кремля. Делегати Помісного собору РПЦ, який розпочав свою роботу 15 серпня, спробували зупинити кровопролиття, а після безуспішних спроб звернулися 11 листопада з посланням до переможців: “До членів Собору доносяться обурюючі душу і серце вісті про те, що в Москві та різних кінцях Росії на адресу юнкерів, інших беззахисних людей лунають погрози з боку озброєного натовпу самосудом, різними видами насилля і кривавої розправи. Досить братерської крові, досить злоби і помсти! Помсти не повинно бути ніде і ніколи: тим більше вона недопустима стосовно тих, хто, не будучи ворогуючою стороною, виконував лише волю тих, хто посилав. Переможці, хто б ви не були і в ім'я чого б ви не боролися! Не опоганюйте себе пролиттям братерської крові, умертвленням беззахисних, мучеництвом страждальців!... Згадайте про нещасних матерів і сім'ї, не домішуйте ще нових сліз і голосінь про пролиту кров. Навіть і ті, хто відмовився від Бога і Церкви, кого не зачіпає голос совісті, зупиніться хоча би в ім'я людяності” [16, с.59 — 61].

Цього ж дня, 11 листопада 1917 року, Помісний собор ухвалив відозву до православних людей із закликом каяття та звинуваченням лжевчителів.

Більшовицькі лідери залишили поза увагою обидва звернення делегатів Помісного собору, який 13 листопада 1917 року приступив до обговорення наболілого питання “Про правове становище Церкви в державі”. Після деяких дискусій собор прийняв ухвалу про союз держави і церкви при умові її провідного публічно-правового становища серед інших релігійних конфесій, визнання державою як юридичних постанов, всіляких актів церкви, якщо останні не суперечать державному законодавству. Державні закони стосовно РПЦ набирають чинності за умови їх узгодження з церквою. Зрозуміло, що й це не припало до душі керівникам молодій державі. Тим більше, що з їхніх вуст незабаром зазвучали безпідставні звинувачення новообраного патріарха Тихона в анафемі радянської влади, якою, мовляв, він кинув виклик більшовикам. Звернемося для підтвердження сказаного до послання першоієрарха віруючим з нагоди нового 1918 року.

Роздумуючи про справи минулого року, патріарх Тихон застерігає від поспішного будівництва нової держави, що неминуче принесе шкоду народові, якому потрібні не облудні химери, а хліб насущний. Наводячи біблійський приклад про Вавілонську вежу, патріарх нагадував, що не вперше беруться люди за зведення ще небаченого, але наміри їхні не приносять блага: “І наші зодчі бажають зробити собі ім'я, своїми реформами і декретами благоденствувати не тільки нещасний російський народ, але й увесь світ, і навіть народи, набагато культурніші за нас. І цю зарозумілу вигадку їхню чекає та ж доля, що й замисли вавілонян: замість блага приходить гірка зневіра...

І вся ця розруха та нестатки від того, що без Бога зводиться нині Російська держава. Хіба чули ми із вуст наших правителів святе ім'я Боже у наших численних радах, парламентах, передпарламентах? Ні, вони покладаються лише на власні сили, бажають зробити ім'я собі, а не так, як благочестиві предки, котрі не собі, а імені Божому віддавали славу. Через те Вишній поглузує із планів наших і порушить роди наші...

Забули ми Господа! Кинулись за новим щастям, стали бігати за облудними тінями, припали до землі, хліба, грошей, упились вином свободи, — і так, щоб дістати всього якомога більше взяли саме собі, щоб іншим не дісталось. Піклуємось про те, що проходить... Церква засуджує таке наше будівництво, і ми рішуче попереджуємо, що успіху у нас не буде ніякого до тих пір, поки не згадаємо Бога...” [4, с.59 — 61].

Незаконні дії органів влади стали підставою для патріарха Тихона піддати анафемі більшовиків. Перше засідання другої сесії Помісного собору, що відкрилася 20 січня

1918 року, було присвячено виробленню заходів “протидії” властям і захисту “церкви Божої”. Тут оголосили і послання патріарха Тихона до духовенства і віруючих від 19 січня, в якому засуджувалися зловживання владою з боку більшовиків і лунав заклик: “Опам’ятайтесь, безумні, припиніть ваші криваві розправи. Адже те, що творите ви, не тільки жорстока справа: це — воістину справа сатанинська, за яку підлягаєте геєні огненній у житті майбутньому — загробному і страшному прокляттю нащадків у житті нинішньому — земному.

Владою, даною нам від Бога, забороняємо вам приступати до таїнств Христових, анафемствуємо вас, якщо тільки ви носите ще імена Християнські, і хоча б по народженню своєму належите до Церкви Православної.

Закликаємо і всіх вас, вірних чад Православної Церкви Христової, не вступати з такими нелюдами у будь-яке спілкування: “То ж вилучіть лукавого з-поміж самих себе” (1. Кор., 6,13)”.

“Закликаємо всіх вас, — благов першоієрарх, — віруючих і вірних чад Церкви: встаньте на захист Святої Матері Нашої, яку нині ображають і пригнічують.

Вороги Церкви захоплюють владу над нею та її надбанням силою смертоносною зброї, а ви протистаньте їм силою віри вашої, вашого владного всенародного голосіння, яке зупинить безумців і покаже їм, що не мають вони права називати себе поборниками народного блага, зодчими нового життя за велінням народного розуму, бо діють навіть супроти совісті народної.

А коли потрібно буде і постраждати за справу Христову, кличемо вас, любі чада Церкви, кличемо вас на ці страждання разом з собою словами святого Апостола: “Хто нас розлучить від любові Христової? Чи недоля, чи утиск, чи переслідування, чи голод, чи нагота, чи небезпека, чи меч?” (Рим., 8,35).

А ви, брати архіпастирі і пастирі, не гаючи жодної години у вашому духовному діянні, з палким запалом кличте чад ваших на захист зневажених нині прав Церкви Православної, негайно влаштовуйте духовні союзи, кличте духовних борців, які силі зовнішній протиставлять силу святого натхнення, і ми твердо сподіваємось, що вороги Церкви будуть осоромлені і розсіпані силою хреста Христового, бо непохитне обітування самого Божественного Хрестоносця: “Побудю я Церкву свою, і сили пекла не переможуть її” (Матв., 26,18)” [14, с.23 — 25].

Незадоволення церкви релігійною політикою Раднаркому РСФРР наростало, що вилилося в нове звинувачення патріархом Тихоном властей. У ньому, зокрема, підкреслювалось: “Церква Православна звертається до вас, православні: станьте на захист ображеної та пригніченої нині Святої Матері Нашої.

І якщо ви не послухаете церкву, будете не синами її, а учасниками жорстокої справи сатанинської, що твориться відкритими і таємними ворогами Христової істини” [3, с.203].

Напругу у стосунках держави і церкви могла пом’якшити зустріч делегації Помісного собору із представниками РНК РСФРР, яка відбулась у березні 1918 року. Члени уряду заявили, що всі наступні декрети, які стосуватимуться церкви, розроблятимуться за участю релігійних організацій. Проте це залишилося тільки обіцячкою.

З початком громадянської війни обстановка загострилася ще більше. Уряду заважав легально працюючий Помісний собор, який відкрито засуджував чимало рішень властей. Було вирішено заарештувати патріарха Тихона. Привід для арешту на той час був стандартний: “контрреволюційна діяльність”. А своїми виступами та зверненнями, як ми пересвідчились, Тихон давав не вельми перебірливим у методах боротьби з ворогами більшовикам для цього досить підстав. Восени 1918 року прокотилася хвиля арештів священиків. Помісний собор перестав працювати. Але не треба думати, що православне духовенство змиралося з таким станом речей. Із амвонів багатьох церков нерідко гостро критикувалася нова влада. У січні — жовтні 1918 року по Росії прокотилася хвиля опору спробі ввести у життя декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Більшість духовенства, маса віруючих не визнавали законності влади більшовиків. Патріарх

Тихон осудив підписання Брестського миру.

Репресії проти духовенства, зокрема, і неодноразові арешти патріарха Тихона не припинялись і після того, як восени 1919 року він відмовився благословити “білий рух”. Більше того, 8 жовтня, коли денікінські війська захопили Орел і важко було передбачити наслідки їх подальшої боротьби проти червоноармійців, з’явилося звернення патріарха Тихона до православного духовенства, в якому глава РПЦ, засуджуючи братовбивчу війну, наголошував: Пам’ятайте ж, архіпастирі та отці, і канонічні правила, й завіти святих апостолів: “оберігайте себе від тих, хто коїть розбрати чи чвари”. Ухиляйтесь від участі в політичних партіях та виступах, коріться вашому мирському начальству у справах зовнішніх (Пет., 2, 13 — 14), не давайте ніяких приводів, які оправдовували б підозрілість радянської влади, підкоряйтесь і її наказам, оскільки вони не суперечать вірі та благочестивості, бо Богу, за апостольським навчанням, треба коритися більше, ніж людям (Дія., 4, 19; Гал., 1, 10)” [16, с.141].

На 1920 рік позиції КП(б)У та радянської влади значно зміцнились, але магістральна лінія відносин держави і православної церкви залишалась незмінною.

Хоча тривала братовбивча громадянська війна, здавалося б, мала спонукати партію та державу відійти від революційного максималізму у питаннях, що стосувались релігії та церкви. Адже наприкінці 1919-го року православне духовенство у своїй масі все більше дотримується курсу аполітичності та нейтралітету у справах земних. Проте, незважаючи на зміцнення становища, на політичні установки РКП (б) про шкідливість адміністративних атак на церкву, духовенство продовжувало вважатись чужим елементом, застосовували до нього репресивні заходи. На початку 20-х років органи ДПУ за ініціативою одного з більшовицьких лідерів Л. Троцького розпочали широкомасштабну кампанію з розкладу православного духовенства, започаткувавши обновленський рух, який закінчився безславно в 1946 році зі смертю його керівника О. Веденського. Водночас стартував ідеологічний наступ на релігію у вигляді вульгарної антирелігійної пропаганди, основні якої розробила створена в 1922 році антирелігійна комісія при ЦК РКП (б) на чолі з відомим богоборцем Ом. Ярославським. Аналогічні комісії утворювались і на місцях. З цього часу, слушно зауважує С. Савельєв, духовне життя країни проходить ніби на окупованій території, де окупант — державна ідеологія. До складу комісії, як правило, входили люди, які не розумілися на специфіці релігій. “Чим цих людей заряджали референти ДПУ-НКВС, — пише С. Савельєв, — тим вони вистрілювали... А втім, члени комісії на чолі з Ом. Ярославським паплюжили, громили і знищували цілі напрямки релігійної та моральної думки в Росії” [15, с.38].

Отже, у 1917 — 1918 рр. більшовики фактично розпочали війну з релігією. Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні. Обидві сторони намагались заявити своє беззастережне право на істину, бути духовним вождем народу. Проте, попри все, перший крок до діалогу, гадаємо, мала зробити держава, що виробляла ідеологію, супротивну багатомільйонним масам віруючих. Але впевнені в перемозі соціалістичного суспільства, в якому немає місця релігії, більшовики не зробили кроку назустріч церкві, що дозволило б не тільки виправити власні помилки, але й кинути зерна миру в розтривожене суспільство. Складалася парадоксальна ситуація: церква була більше зацікавлена у виконанні властями декрету про відокремлення церкви від держави...

Кавалерійська атака на релігію: церкву перших років існування радянської влади, яка не принесла очікуваних результатів за ініціативи РКП (б) і при її безпосередньому керівництві замінювалася наступом на релігію. Ідейна боротьба двох світоглядів перетворювалася фактично у розправу над церквою, у першу чергу над православною, що означало початок духовного поневолення цілого народу. Планомірний наступ на релігію і церкву було започатковано VIII з’їздом РКП (б) (березень 1919 року).

У резолюції “Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі” були зафіксовані і сформульовані принципи стосунків Радянської держави і церкви на прогресивній як для того часу правовій основі: “Конституція Радянської Росії визнає повну

свободу віросповідання за всіма громадянами, і з'їзд звертає увагу на абсолютну недопустимість будь-яких обмежень цього права і навіть тіні насильства в питаннях релігії. На осіб, котрі посягають на свободу віри і богослужіння для громадян усіх віросповідань, належить накладати суворі стягнення”.

Проте одночасно із згаданою резолюцією у програму партії з'їзд включив тезу, яка на практиці тлумачилася як основа для перегляду і ревізії зафіксованої у Конституції свободи совісті: “Щодо релігії РКП не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви, тобто заходами, що їх буржуазна демократія виставляє в своїх програмах, але ніде в світі не довела до кінця, внаслідок численних фактичних зв'язків капіталу з релігійною пропагандою.

Партія прагне повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду. При цьому треба старанно уникати будь-якої образи почуттів віруючих, що веде лише до закріплення релігійного фанатизму” [13, с.98 — 99].

Але реалізувати програмні установки партії та боротьбу з релігією (а фактично з релігійними організаціями. — Авт.) в умовах громадянської війни не вдалося. Звертає увагу та обставина, що у виступах і статтях В. Леніна воєнного періоду не говориться про реакційну роль церкви. Чому? Ймовірно, така позиція керівника соціалістичної держави була викликана тактичними міркуваннями, спробами не загострювати стосунки між молодого радянською владою та віруючим населенням. Не виключається й інший підхід. Йшла громадянська війна з притаманними їй жорстокими законами. Гинули тисячі ні в чому невинних людей як віруючих, так і безвірників. Розправи над духовенством вписувалися у загальнолюдську трагедію. Теза про реакційну роль РПЦ виникла дещо пізніше, коли відокремлена від держави церква своїми гуманістичними закликами до толерантності, миру і спокою об'єктивно сприяла підвищенню власного авторитету. Ця обставина дає ключ до розуміння того, що намічений VIII з'їздом партії тотальний наступ на релігію розпочався дещо пізніше.

19 березня 1922 року з'явився досить жорстокий “Лист В.М. Молотову для членів політбюро ЦК РКП (б)”, у якому В. Ленін вимагає провчити духовенство так, “щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати”. Із захопленням В. Ленін підкреслює: “Один розумний письменник із державних питань справедливо сказав, що, коли необхідно для здійснення певної політичної мети піти на ряд жорстокостей, то слід здійснювати їх найенергійніше: в найкоротший термін, бо тривалого застосування жорстокостей народні маси не витримають” [6, с.182, 193].

Маховик із насильного викорінення “релігійного дурману” із свідомості трудящих після цього запрацював на повні оберти. Чи не найзлочиннішою акцією в цьому ланцюгу на початку 20-х років стала кампанія з вилучення церковних коштовностей на допомогу голодуючим Поволжя, яке насправді виявилось безсоромним грабуванням релігійним об'єднань, у першу чергу РПЦ.

Таким чином, упродовж 1917 — початку 1920 рр. радянське партійно-державне керівництво налагодило досить струнку політично-правову модель церковно-державних відносин, де кожна ланка мала визначені функції, певну компетенцію та повноваження. Але вся модель підпорядковувалася єдиній стратегічній меті — викоріненню релігії та церкви зі структури нового суспільства.

Література

1. Бердяев Н. Духи русской революции // Из глубины веков: Сб. статей о русской революции. — М., 1990.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
3. Вопросы научного атеизма. — М., 1989. — Вып. 38.

4. *Востришев М.* Божий избранник. — М., 1991.
5. *Гимпельсон Е.Г.* Советские управленцы 1917 — 1920 гг. — М., 1998.
6. Известия ЦК КПСС. — М., 1990. — № 4.
7. *Игнатов А.* Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. — М., 2001. — № 4.
8. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики. — Харьков, 1970.
9. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Київ, 1971. — Т.1.
10. *Кульчицкий С.* Русская революция 1917 года: новый взгляд. — Киев, 2003.
11. *Ленін В.І.* Соціалізм і релігія / Повн. збір. тв. — Т. 12.
12. *Леонтьева И.Г.* Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX — начала XX века. — М., 2002.
13. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. — Київ, 1975.
14. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917 — 1941. — М., 1998.
15. *Савельев С.А.* Бог и комиссары // Социалистические исследования. — М., 1991. — № 2.
16. *Цыпин В.* Русская Церковь. — М., 1996.

Надійшла до редакції 11.03.2004 р.